

büyük etki yapmış, hristiyan din adamları ile diğer bazı kimseler buralardan aldıkları bilgileri memleketlerine taşımışlardır. Bu sayede İbn Rüşd'ün düşünceleri müslüman Doğu'dan çok hristiyan Batı'ya etkilemiş ve burada doğan Averroisme (İbn Rüşdçülük) cereyanı kilise tahakkümünün ve skolastik anlayışın sarılmasında önemli rol oynamıştır. İspanyollar Mürsiye'yi (Murcia) zaptettikleri zaman kral dönemin âlimlerinden Muhammed b. Ahmed el-Mürsî'yi hizmetine alarak adına bir medrese inşa ettirmiş, Mürsî burada müslüman, hristiyan ve yahudilere mantık, hendese, tıp, felsefe ve müzik dersleri vermiştir (İbn Hacer, III, 375).

Medrese gibi görev yapan zâviye, hankah, ribât vb. müesseseler de vardır. Kahire'deki Şeyhü'l-Hankahî'nda dört mezhep fıkhi, hadis, kıraat ve tasavvuf okutuluyordu. Bazı hankahlarda ise bir mezhebin öğretildiği belirtilmektedir (Makrîzî, II, 292, 421). Dimaşk'ta Emeviyye Camii'nde sekiz zâviye bulunmaktaydı; bunlardan ikisi Şâfiî, biri Hanbelî, üçü Hanefî, biri Mâlikîler'e aitti, diğeri ise Gazzâlî'ye nisbetle Gazzâlîyye (Şeyhiyye) olarak anılıyordu. Yine Mısır'da Amr b. Âs Camii'nin sekiz zâviyesi vardı.

İçinde Allah'ın kitabının okunduğu yerler olduğundan medreseler mescid telâki edilmiş, Hz. Peygamber'in bir hadisinde geçen ifadeyle (Müslim, "Zikr ve'd-du'â", 38) "Allah'ın evlerinden bir ev" sayılmıştır (Nevevî, XVII, 22; Azîmâbâdî, IV, 230). Zekât, sadaka gibi insan için tasarlanarak edilmesi gereken malların medrese, hankah vb. kurumlara harcanması câiz görülmemiş (İbn Receb, s. 103), ancak buradaki öğrencilere verilebileceği söylenmiştir. Medreselerin yapılacağı arazilerin sahiplerinin rızası ile alınıp istimlak bedellerinin ödenmesi şart koşulmuştur. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin kendisi için inşa edilen Bağdat Nizâmiyesi'nin açıldığı gün ilk dersi vermek üzere giderken bir genç kendisine medresenin gasbedilmiş arazi üzerine kurulduğunu söylediği, bunun üzerine Ebû İshak'ın o gün orada ders vermediği, ancak uzun çabalardan sonra ikna edilebildiği bildirilmektedir (İbn Kesîr, XII, 101-102).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 113; *Müsned*, II, 451; VI, 11; Buhârî, "Cizye", 6, "İ'tisâm", 18; Müslim, "Zikr ve'd-du'â", 38; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VIII, 256; IX, 66; İbn Nukta, *et-Takvîd li-ma'rifeti ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, I, 230; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVII, 22; Zekeriyâ el-Kazvînî,

Âşârü'l-bilâd (nşr. F. Wüstenfeld), Beyrut 1960, s. 412; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XVI, 540; XVII, 170, 257; XIX, 96; Sübkî, *Tabakât*, III, 149; IV, 313-314; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1407/1987, XI, 333; XII, 101-102, 123, 125; XIII, 150; XVII, 215, 219; Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâli's-sem'iyye* (nşr. Ahmed M. Ebû Selâme), Kahire 1401/1980, s. 80; İbn Receb, *Câmi'u'l-ülûm*, Beyrut 1408, s. 103; Makrîzî, *el-Hıta't*, II, 292, 362 vd., 421; İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, III, 375; Nuaymî, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 99 vd., 331 vd., 407, 447, 607, 648, ayrıca bk. tür.yer.; II, tür.yer.; İbn Tolun, *Nağdû'l-tâlib li-zegali'l-menâşib* (nşr. M. Ahmed Dehmân - Hâlid M. Dehmân), Beyrut 1992, s. 35-45; *İrânşehr*, Tahrân 1343 hş./1963, I, 718-744; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 1 vd., 11 vd., 41 vd.; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970-72, I-II; Nâci Ma'rûf, *Medâris kable'n-Nizâmiyye*, Bağdad 1973, s. 67-68, tür.yer.; a.mlf., *'Ülemâ'u'n-Nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdad 1393/1973; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), s. 108 vd.; C. Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (trc. Zeki Megâmîz), İstanbul 1978, III, 408 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 331-332, 334, 335, 357, 433, 471, 472; a.mlf., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *TTK Belleten*, XI/42 (1947), s. 202-203; G. Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 20, 21, 24, 27, 30, 80 vd., 82, 86, 153 vd., 164-165, 188 vd., 210, 216; a.mlf., "Ru'âtü'l-ilm" (trc. İhsan Abbas), *el-Ebhâs*, XIV/4, Beyrut 1961, s. 481 vd.; J. Pedersen - [G. Makdisi], "Madrasa", *EJ²* (İng.), V, 1123-1134; J. Pedersen, "Some Aspects of the History of the Madrasa", *IC*, III (1929), s. 525-537; a.mlf., "Mescid", *IA*, VIII, 50-70; Abdülcelîl Hasan Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beyti'l-Makdis*, Amman 1981, I, tür.yer.; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 254-262; Hasan Şümeysânî, *Medârisü Dimaşk fi'l-âşri'l-Eyyûbî*, Beyrut 1403/1983, s. 49; Hüseyin Sultânzâde, *Târîh-i Medâris-i İran*, Tahrân 1364 hş.; Saîd İsmâîl Ali, *Me'âhidü'l-terbiyyeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1986, s. 303-386; İsmâîl b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1986, s. 10-15, 437-445, ayrıca bk. tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), I, 138; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dinî-Kültürel İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, VII, 245 vd.; Abdülâzîm Ramazan, *Târîhu'l-medâris fi Mısır'l-İslâmiyye*, Kahire 1992; Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, Beyrut 1415, IV, 230; Seyyid Hossain Nasr, "The Traditional Texts Used in the Persian Madrasahs", *Encyclopaedic Survey of Islamic Culture* (ed. Mohamed Taher), New Delhi 1997, III, 56-73; Ahmed Hâlid Cide, *el-Medâris ve nizâmü'l-ta'lim fi bilâdi's-Şâm fi'l-âşri'l-Memlûki*, Beyrut 1422/2001, s. 136-159, 340-341; Roy Mottahedeh, *Peygamberin Hırkası* (trc. Ruşen Süzer), İstanbul 2003, s. 73, 75, 76, 77, 80, 221, 222; a.mlf., "Traditional Shi'ite Education in Qum", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, II/1, Harvard 1995, s. 89-98; A. L. Tibawi, "Muslim Education in the Golden Age of the Caliphate", *IC*, XXVIII/2 (1954), s. 418-438;

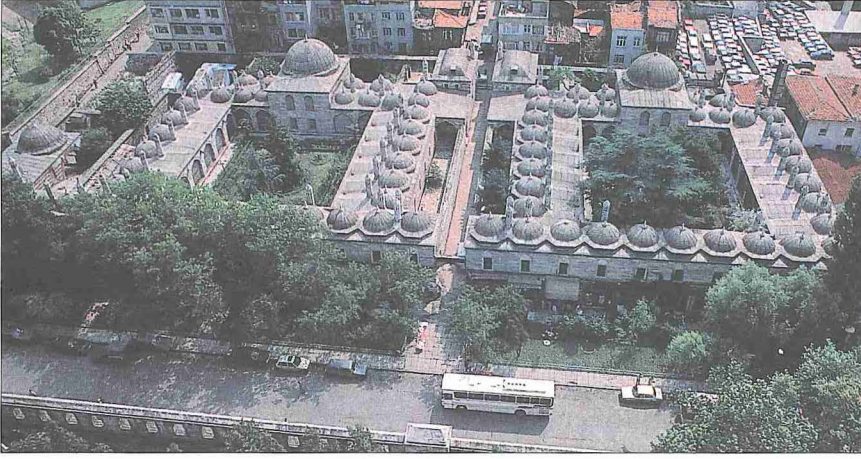
Müderis Tabâtabâî, "Medâris-i Qadim-i Qum", *Vahid*, IX/99, Tahrân 1392/1972, s. 1767-1772; Emel Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Han İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Semerkand'da Yaptırdığı Âbideler", *STY*, VIII (1978), s. 37-55; Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri Türkler'de Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dinî Araştırmalar*, II/5, Ankara 1999, s. 177-201; Mehmet İpşirli, "Anadolu", *DİA*, III, 128-130; Ara Altun, "Artuklular", a.e., III, 418-419; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", a.e., VI, 89; M. Baha Tanman, "Dânişmendiler", a.e., VIII, 474, 476; Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", a.e., VIII, 528; E. Engin Bektaş - Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlılar", a.e., XXII, 106-107.

NEBİ BOZKURT

Osmanlı Dönemi. İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır.

Osmanlı Beyliği'nde ilk medrese olarak Orhan Gazi'nin 1331'de kurduğu, İznik Orhaniyesi adını da taşıyan İznik Medresesi gösterilir (Âşıkpaşazâde, s. 119; Neşrî, I, 63). Bu medreseye önce Mısır'da yetişmiş, eserleriyle tanınmış âlim Dâvûd-i Kayserî, ardından Tâceddin-i Kürdî, Alâeddin Ali Esved müderis olarak tayin edildi. 1326'da Bursa'nın fethinden kısa bir süre sonra Orhan Gazi, manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak da bilinen Orhan Gazi Medresesi'ni kurarak vakıflar tahsis etti. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad ve bunların devlet ricâlinin yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa cazip bir ilim merkezi oldu. Bursa'daki ilim ve medrese hayatı önemi kaybetmemekle birlikte 1361'de Edirne'nin fethiyle medrese tarihinde yeni bir safha açıldı. Burada Çelebi Mehmed devrinde iki, II. Murad döneminde dokuz yeni medrese tesis edildi. Özellikle II. Murad'ın Dârülhadis Medresesi, Sahn-ı Semân medreseleri yapıncaya kadar (1463-1470) en yüksek Osmanlı medresesi kabul edilmiştir. Kuruluş yıllarından itibaren 1326-1451 devresinde seksen dört medresenin yapıldığı tesbit edilmektedir. Bunlardan on biri Orhan Bey, sekizi I. Murad, yirmisi I. Bayezid, yedisi I. Mehmed, otuz yedisi II. Murad zamanında kurulmuş, bir medrese de fetret döneminde inşa edilmiştir. Bunun

Süleymaniye Külliyesi'nin Marmara denizi yönündeki medreseleri

elli üçü Anadolu'da, yirmi dokuzu Rumeli'de ve ikisi Kudüs'te idi (İhsanoğlu, LXVI/247 [2002], s. 897).

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fetihle başlayan yeni dönem, Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilâtı için önemli adımların atıldığı devreyi oluşturur. 857'de (1453) fetihten sonra İstanbul'da eğitim faaliyetleri Zeyrek kiliseleri ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarında yapıldı. 863'te (1459) Eyüp Medresesi hizmete açıldı. 875 (1470) yılında tamamlanan Fâtih Külliyesi içerisinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı Semân (sekiz avlu) ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz Tetimme Medresesi tesis edildi. Bu medreseler konumu, fizikî ve mimari özellikleri, sağlanan maddî imkânlar ve bilhassa müfredat programı ile bir yüksek öğretim ve araştırma kurumu özelliği kazandı.

II. Bayezid biri Amasya'da (1481-1486), diğeri Edirne'de (1484-1488), üçüncüsü de İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği üç önemli külliye içerisinde medreseler kurdu. İstanbul'daki medresesinde müderrislik görevini şeyhülislâmlara şart koştu. Bu görev dönemin şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi ile başladıysa da şeyhülislâmların yoğun işleri sebebiyle fiilen ders vermeleri mümkün olmayınca bir vekil vasıtasıyla yürütülmesi yoluna gidildi (bk. DERS VEKÂLETİ). Sahn-ı Semân'dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1551-1557) özellikle medrese-i evvel, sâni, sâlis ve râbi' isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve dârüşşifâ ile dârülhadisten oluşuyordu ve Osmanlı Devle-

ti'nde eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Önce Sahn-ı Semân ile, ardından Süleymaniye medreseleriyle Osmanlı medrese sistemi dereceler, dersler, gelir kaynakları ve yönetim bakımından önemli gelişmeler kaydetti. Bundan sonra da devletin her vesile ile yeni medreseler teşkilini teşvik ettiği görülür. 1086'daki (1675) sünnet düğününde tamamen boşalmış olan Galata Sarayı ve İbrâhim Paşa Sarayı'nın medrese haline getirilerek buralara müderrisler tayin edildiği bilinmektedir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 68).

Osmanlılar'da yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası da yerleşmiş bir âdetti. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese teşkili sadece eğitim amacına değil İslâm dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu. Özellikle Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına önem verildi. Osmanlı dönemi boyunca Bulgaristan'da 142 medrese, 273 mektep, Yunanistan'da 182 medrese, 315 mektep, eski Yugoslavya'da 223 medrese, 1134 mektep ve Arnavutluk'ta yirmi sekiz medrese, 121 mektep olmak üzere toplam 575 medrese ve 1843 mektebin yapıldığı tesbit edilmiştir (Ayverdi, I-IV, tür.yer.).

Fetihden XX. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'da da yüzlerce medresenin kurulduğu, XVII. yüzyıl ortalarında sadece sur içi kesiminde 122 medresenin bulunduğu bilinmektedir. Hezarfen Hüseyin Çelebi 1086'da (1675) İstanbul'da 126 med-

resenin mevcut olduğunu belirtir. 1869'da düzenlenen bir listeye göre şehirde faal medrese sayısı 166'dır. Yine İstanbul'da XX. yüzyıl başlarında 185 medrese tesbit edilmişti, bunlardan 2000 yılına ulaşmış olanların sayısı harap olanlar da dahil olmak üzere sadece doksan kadardır (Kütükoğlu, s. IX-XIV, s. 4). Bu rakama kazasker rûznâmçelerinde rastlanan yüzlerce dersiyeye dahil değildir. Bilindiği kadarıyla dersiyeye müstakil bir medrese olmayıp cami, medrese, dergâh gibi mekânlarda belirli dersin, özellikleri vakfiyede belirlenmiş bir âlim tarafından verilmesiydi. Bunun için muayyen bir gelir tahsisi gerekmektedir.

İstanbul medreselerinin büyük çoğunluğu sur içindeydi, özellikle de Fatih-Çarşamba arası büyük medrese yoğunluğuna sahipti. Buna uygun olarak burada oldukça seviyeli ilmi bir muhit oluşmuştu. Medreseler Anadolu'da da yaygındı. Meselâ XIX. yüzyılda Kayseri'de yirmi iki, İzmir'de otuz üç medrese vardı. En ücra köylerde bile medreselerin bulunduğu dair kayıtlara rastlanır. Anadolu vilâyeti medreseleriyle müderrislerini gösteren 934 (1528) tarihli bir listede 150 medresenin adı sayılmıştır. Onu boş olan bu medreselerde görev yapan 140 müderrisin kaydı mevcuttur. Bazı yabancı seyyahlar da Anadolu şehirlerindeki medreselerden övgüyle söz ederler. Amasya'ya gelen Perrot, 1861'de buradaki medreseyi ve eğitim hayatını gördüğünde Amasya'yı Anadolu'nun Oxford'u diye niteliyordu (Souvenirs d'un voyage en Asie mineure, s. 453).

Dersler, Konular ve Medrese Dereceleeri. Medrese programında yer alan konular ve dersleri aklî ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulanlar olmak üzere sınıflandırılabilir. Medresede okutulan dersler esas itibarıyla cüz'îyyat denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri (ulûm-ı âliye) kabul edilen belâgat (meânî, bedî', beyân), mantık, kelâm, Arap sarf ve nahvî, dil ve edebiyatı dersleri; ulûm-ı âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı. Derslerde belirli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların hemen tamamı Arapça idi, ancak eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde takrir tarzındaydı. Müderris İslâm dünyasının Gazzâlî, Ebû Hafs en-Nesefî, Aduddîn el-İcî, Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Kâdî Beyzâvî, Zemahşerî ve Râzî gibi üstatlarının klasik metinler haline gelmiş olan Arapça ki-

taplarını takrir eder, tartışmalar, soru-cevaplar Türkçe olurdu.

Medrese ders kitapları İslâm dünyasında meşhur olan, üzerlerine pek çok şerh ve hâşiyenin yazıldığı kitaplardı. Bunlar genellikle Osmanlı öncesi dönemde yazılmış eserler olmakla birlikte içlerinde Molla Fenârî'nin *Fuûşû'l-bedâ'î*, Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm* ve *Gurerü'l-ahkâm*'ı, ayrıca *Mirkatü'l-vüşûl* ile bunun şerhi *Mir'âtü'l-uşûl*'ü, Molla Gürânî'nin *Ğâyetü'l-emânî* ve Ebüssü-ûd Efendi'nin *İrşâdü'l-'akli's-selîm* adlı tefsiri, Birgivî'nin nahivden *'Avâmil* ve *İzhârü'l-esrâr*'ı, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhu*'u gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılanları da vardı. Osmanlı âlimlerinin önceki eserlere yazdıkları şerh ve hâşiyeler de ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilirdi. XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan otuz üç kitaptan on üçünün İran'da, onunun Mısır'da, yedisinin Mâverâünnehir, Hârizmşah ve Fergana'da, üçünün Anadolu ve Horasan'da yetişen müellifler tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde işlenen konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım halinde müfredat programlarının yazıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında

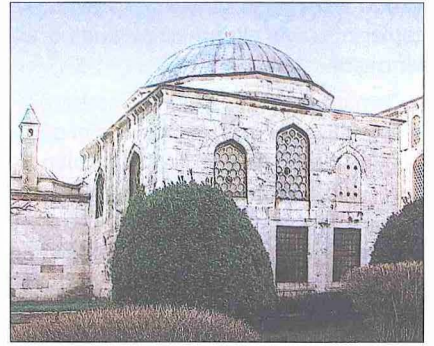
Cazanfer Ağa Medresesi'ndeki bir dersin tasvir edildiği minyatür (*Divân-ı Nâdirî*, TSMK, Hazine, nr. 886, vr. 22*)

İshak Tokadî'nin *Manzûme-i Tertîb-i Ulûm*'u, Saçaklızâde Mehmed Mar'âşî'nin çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertîbü'l-'ulûm*'u, Müderris Ali Uşşâkî'nin *Kasîde fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-ulûm*'u, bir heyet tarafından hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a* ve Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin *Tertîbü'l-ulûm* adlı eserleri sayılabilir. *Kevâkib-i Seb'a*, 1728-1741 yılları arasında İstanbul'da Fransız büyükelçisi olan Marquis de Villeneuve'ün hükûmeti adına medrese eğitimi ve mahiyeti hakkında bilgi istemesi üzerine Reisülküttâb Mustafa Efendi'nin başkanlığında bir heyet tarafından yazılmıştı. Bu eserde Osmanlı medreselerinde sınıfın değil dersin geçildiği, her dersin başlangıç (iktisâr), orta (iktisad) ve ileri (istiksâ) seviyelerinde ele alınıp her ders için en az üç kitabın takip edildiği, talebenin ders hazırlaması, dersin işleniş tarzı, hoca-talebe münasebetleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca XVI. yüzyıl başlarında Taşköprizâde, XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi, daha sonra Şeyhüislâm Seyyid Feyzullah Efendi, Bursalı İsmâil Hakkı, Abdullâh Ahîskavî ve XIX. yüzyılda Cevdet Paşa medrese programlarıyla ilgili önemli bilgiler vermişlerdir.

Taşköprizâde'nin, 1525-1545 yıllarındaki müderrisliği sırasında en aşağı medreseden 60 akçeli en yüksek medreseye kadar çeşitli medreselerde kelâmdan *Hâşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkîf*'i, fıkıhtan *Şerh-i Ferâ'iz*'i, Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sini ve *el-Hidâye*'yi, usûl-i fıkıhtan *et-Tavzîh* ve *et-Telvîh*'i, hadisten *Meşâbihu's-sünne* ve *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye*'yi, Buhârî'yi, tefsirden Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'ini, belâgattan *el-Mu'tavvel* ve *Şerh-i Miftâh*'ı okuttuğu belirtilir (Mecdî, s. 525-526).

XV ve XVI. yüzyıllarda felsefî konular ve matematik, mühendislik, tıp gibi teknik konular Osmanlı medrese programında yer almakta ve okutulmakta iken felsefî ve teknik konuların zamanla neden ve nasıl gerilediği meselesi en çok durulan bir husustur. Taşköprizâde, daha 1540'larda medresede tartışmalı kelâm ve matematik bahislerinin ulemâ arasında önemini yitirmesinden, ilim seviyesinin düşmesinden yakınmaktadır. Kadızâdeliler ve Sivâsîzâdeliler arasındaki yersiz tartışmalara bizzat şahit olan Kâtib Çelebi muhtemelen bunun da tesiriyle artık seviyeli, faydalı kelâm ve felsefe tartışmalarının yerini lüzumsuz zıtlasma ve inatlaşmaların aldığını belirtmiştir. Kâtib

Sultan Ahmed Medresesi'nin dershanesi

Çelebi, medreselerde matematik derslerinin de eskisi gibi okutulmadığına temas ederek fikhî meseleler için matematik ve hesap derslerinin önemini vurgulamaktadır.

Medrese programında tarih, coğrafya, Türk edebiyatı ve Fars edebiyatı yer almadığı halde Osmanlı medreselerinden yetişen, daha sonra yıllarca müderrislik yapan birçok âlimin tarih kitapları yazdığı, bunların içinde divan sahibi şairlerin olduğu bilinmektedir. Medrese programında doğrudan bulunmayan tarih ve coğrafyaya medresede çeşitli ders kitaplarının ve konuların okunması sırasında ihtiyaç duyulduğu, bu sebeple medrese muhitinde yazılan veya tercüme edilen birçok tarih ve coğrafya eserinin olduğu dikkati çeker.

Osmanlı devlet teşkilâtına dair anonim bir eser olan *Hırzû'l-mülûk*'e göre (s. 195) medreseye devam eden bir talebe önce bir miktar sarf ve nahivle diğer başlangıç derslerini (muhtasarât) ayrıca mantık, kelâm ve meânî okur, İstanbul'a gelince Hâşîye-i Tecrîd medreselerinin her birinde üçer dörder ay kalarak her müderristen beş altı ders görüp dört beş yıl zarfında Semâniye medreselerine ulaşır, orada bir yıl kadar durur, ardından padişah medreselerine girer, birçok âlimden yararlanarak yirmi beş-otuz yaşlarında mülâzım olup medreseye veya kadılığa tâlip olurdu. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân*'ında ise medresede ders usulü muteber kitapların yerleşmiş geleneğe göre sırayla okunması, müderristen hangi konu ve kitaplar nereye kadar okunduysa elindeki temessûke düzenli işlenmesi, başka bir müderrisin temessûksüz talebeyi kabul etmemesi, her

ilimde aşağıdan yukarıya doğru gerekli kitapların sırayla okunması şeklinde özetlenmiştir.

Osmanlı medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen, aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar Hâşiye-i Tecrid, Hâşiye-i Miftâh, Hâşiye-i Telvîh medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve nihayet hâric, dâhil, Sahn, altmışlı, Süleymaniye, dârülhadis şeklinde medreselerin statüsüne göre yapılmış derecelendirmelerdir. Kelâmla ilgili *Hâşiyetü't-Tecrid* adlı kitabın okutulduğu Tecrid medreselerinde müderrise günlük 20-25 akçe arasında ücret ayrılmıştı. Bu medreselere bundan dolayı yirmili de deniyordu. Belâğata dair *Miftâhu'l-‘ulûm*'un okutulduğu Miftah medreseleri 30-35 akçelikti. Kırklı medreseler bunların bir üst kısmını oluşturuyordu. Bunun üzerinde hâric ellili medreseler vardı ve müderrise ayrılan tahsisat 50 akçeydi. Hâric elliliyi dâhil ellili denilenler izliyordu. XVI. yüzyıldan sonra devlet erkânının yaptırdığı medreselerin statüsü dahil kategorisindeydi. Sahn-ı Semân medreseleri de 50 akçe ücretli müderrislere veriliyordu. Ayasofya Medresesi altmış akçelik olup buna altmışlı deniyordu. XVI. yüzyılda Süleymaniye medreseleriyle bu tasnif sistemi değişip genişledi. XVIII. yüzyıldan itibaren giderek iki hâric, iki dâhil, iki Sahn, iki altmışlı, üç Süleymaniye ve bir dârülhadis olmak üzere ibtidâ-i hâric, hareket-i hâric; ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil; mûsile-i Sahn, Sahn-ı Semân; ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı; mûsile-i Süleymâniyye, hâmise-i Süleymâniyye, Süleymaniye, dârülhadis-i Süleymaniyye dereceleri oluştu (Cevdet, I, 108-117). Bu sistem Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etti.

Osmanlı medrese sisteminde özellikle XVI. yüzyıl ortalarından itibaren kendi içinde çeşitli hareketlilikler yaşanmıştır. Medrese-kadılık-müftülük görevlerine ait derecelerin birbirine uyumu sağlanarak genelde müderrislikten kadılığa, bazan da kadılıktan müderrisliğe geçişin olduğu görülmektedir. Medrese derecelerinin zaman zaman değiştiği de dikkati çeker. Meselâ 955'te (1548) İstanbul Şehzade Medresesi elli akçelik iken altmış akçeliye yükselmiş, 979'da (1571) Selçuk Sultan müderrisliği elli akçelikten kırk akçeliye düşürülmüş, 1032'de (1623) hâric seviyesinde olan Mehmed Paşa Medrese-

si dâhil derecesine çıkarılmış, dâhil derecesinde olan Soğukkuyu (Piri Paşa) Medresesi hâric derecesine indirilmiştir. Eyüp'te Zal Mahmud Paşa (Şah Sultan) Medresesi 1028'de (1619), İstanbul'da Koca Sinan Paşa Dârülhadisi 1031'de (1622), Bursa Hudâvendigâr Medresesi 1062'de (1652) altmışlıya yükseltilmiştir. Kayseri Huand Hatun Medresesi 957'de (1550) 30 akçelik iken daha sonra kırklı ve 1062'de (1652) ellili derecesine ulaşmıştı. Medrese derecelerindeki bu değişiklikler genellikle müderrislerin kıdem durumlarıyla ilgili olup bir süre sonra medrese eski derecesine dönmektedir.

Esas itibarıyla medrese bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, malî kaynakları, bunların kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapıldı. Ancak konu toplum eğitimi ilgilendirildi için devletin daima sıkı bir denetimi vardı. Bütün medreseler önceleri kazas-kere bağlı iken XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislâma verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştı. XIX. yüzyılda teşkilât meşihat makamına devredilmiştir. Her bir medresenin yönetimi genellikle müderrisin sorumluluğunda idi. Talebenin gördüğü derslerin deftere kaydını da müderris yapardı. Geliri ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir mütevellî olmayıp bu görevi de müderris yerine getirmekteydi. Talebenin çalışmasını, medresedeki inzibati ve gündelik hayatı müderris takip ederdi. Vakıfların ve bunun içerisinde medreselerin nezareti farklı yetkililerin uhdesindeydi. Meselâ külliye olarak Fâtih sadrazamların, Beyazıt şeyhülislâmların, diğer bazı külliyeler ise Dârüssaâde ağalarının nezâretinde bulunurdu. Ayrıca kadılar derslerin şartlara uygun yapıp yapılmadığını, yolsuzluk vb. konuları bazan şikâyet üzerine, bazan re'sen teftiş ederdi. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medrese talebelerinin giderek artan taşkınlıkları, müderrislerin derslerini ve diğer görevlerini gereği gibi yerine getirmemeleri üzerine devlet başta kadılar olmak üzere bütün ilgililere hükümler göndermekte idi (Akdağ, XI/1-4 [1950], s. 361-387).

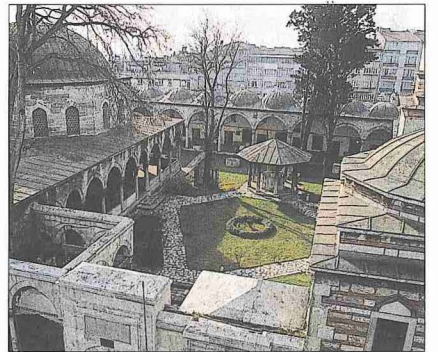
Medrese eğitiminin temel unsurunu müderrisler oluştururdu. Osmanlı sisteminde talebelerin hangi medresede okuduğu değil hangi hocalardan ders aldığı önemliydi. Özellikle icâzetnâmelerde hoca silsilesine vurgu yapıldı. Genel olarak Fahreddin er-Râzî ekolünün medrese eğitim sisteminde büyük etkisi olmuş,

Molla Fenârî, Molla Yegân, Hızır Bey ve sonraki ulemâ ile bu ekol sürdürülmüştür. İlk Osmanlı medreselerinde ders veren müderrislerin çoğu İslâm dünyasının tanınmış ilim merkezlerinde yetişmişler, sonradan gelerek ders vermek üzere istihdam edilmişlerdir. Tarihî kayıtlara göre Molla Yegân hacda tanıştığı genç âlim Molla Gürânî'yi Edirne'ye davet etmiş, II. Murad çok beğenip takdir ettiği Gürânî'ye Bursa Yıldırım ve Kaplıca medreselerini vermiş, ardından şehzadesine (II. Mehmed) hoca olmasını istemiştir. Kuruluş asırlarında İslâm dünyasının çeşitli merkezlerinde tahsil görüp Osmanlı ülkesine dönenlerin sayısı da oldukça fazladır. XIV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'dan İslâm ülkelerine giden âlimlerden ellisinin İran'da, yirmi yedisinin Mısır'da, onunun Mâverâünnehir'de, dokuzunun Suriye ve ikisinin Irak'ta öğrenim gördüğü tesbit edilmiştir (Lekesiz, s. 27-28).

Medrese Müştemilâtı ve Gündelik Hayat. Medreseler genellikle tek katlı, bir avlu etrafında bir dersane ile talebe odalarından oluşan kâgir binalardır. Dersane, müderris odası ve dânişmend hücreleri hemen her medresede bulunmaktadır. Medreselerde ayrıca bir mescid yer almaz, genellikle bir mihrap yeri olan dershanelerde vakit namazları kılınırdı.

Medreselerin eğitim ve ilmi faaliyetlerini sürdürmesinde önemli bir unsur da buralarda mevcut vakıf kütüphaneleriydi. Bazı medreselerde ise kütüphane odası olmayıp vakıf kitaplar dershanenin dolaplarında istifadeye sunulurdu. Sahn medreselerinin dördünde de kütüphane bulunduğu, ancak buradaki kitapların daha Fâtih Sultan Mehmed'in sağlığında veya II. Bayezid devrinde cami kütüpha-

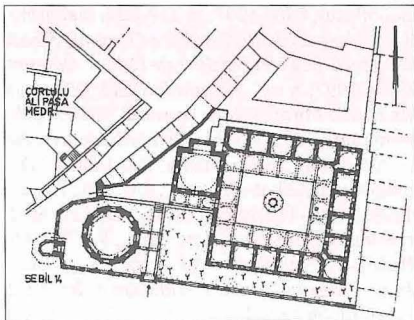
Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi / Sarıaçane - İstanbul

nesine nakledildiği bilinmektedir. Mahmud Paşa, İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştu. XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde yaptırılan medreselerin çoğunda artık kütüphanenin medreseyi tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli hizmetlerde bulunan ümerâ ve ulemâ, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehir ve kasabalarında medrese kütüphaneleri oluşturdular. XVII. yüzyıl sonlarında Köprülü ailesinden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Çarşıkapı'da ve aynı aileden Amcazâde Hüseyin Paşa Saraçhane'deki külliyesi içerisinde birer medrese kütüphanesi teşkil ettiler. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin de Fatih'teki medresesi içinde zengin bir kütüphanesi vardı. 1150 (1737) sayımında burada 1965 kitap mevcuttu (Erünsal, s. 28, 64-66, 106-110).

Büyükçe bir oda hacminde ve genellikle kubbe ile örtülü olan dersane zemini hasır veya kilimle kaplanırdı. Öğrenciler minderler üzerine oturur, müderris büyükçe bir rahle önünde oturduğu yerden ders anlatırdı. Süleymaniye ve Fâtih medreselerinin her birinde merkezî konumda birer dersane bulunmaktadır. Genelde ise her medresede bir dersane mevcuttur. Medrese avlusunda çoğunlukla bir kuyu, müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan veya bir köşede sebiller yer alırdı. Bunun dışında çamaşırhane, gusülhane, abdesthane için ayrılmış mekânlar vardı. Koca Sinan Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki Mimar Sinan eseri olan medresesi on altı hücre, dershanesi, ortada şadırvan ve kuyusu, helâsi, yol tarafındaki hazinesi, sebili ve Koca Sinan Paşa'nın türbesiyle XVI. yüzyıl medrese tipine bir örnek teşkil eder.

Koca Sinan Paşa Medresesi'nin planı

Medrese hayatının belirli ve sade bir özelliği vardı. Medreselerde haftanın beş günü ders verilir, salı ve cuma günleri tatil olurdu. Molla Fenârî talebenin ders kitaplarını, özellikle o sırada eserleri meşhur olan Teftâzânî'nin kitaplarını istinsah edebilmeleri için pazartesiye de ekleyerek tatil günlerini üçe çıkarmıştı (Mecdi, s. 51). Hoca Sâdeddin Efendi kendi zamanında bu usulün devam ettiğini belirtir (*Tâc'ü't-tevârih*, II, 414). Bununla birlikte iki gün tatil İslâm dünyasında köklü bir gelenektir.

Medresede dersler sabah ve ikinci namazı sonrası olmak üzere iki devre olurdu. Ancak icâzete esas olan dersler sabah dersleriydi. Hücre denilen medrese odaları genellikle icâzet alma seviyesine gelmiş kıdemli, yetenekli, dânişmend denen öğrencilere verilir. Medreselerde okuyan talebe mevcudu bugünün okullarında olduğu gibi çok değildi. Meselâ XVI. yüzyılda Bursa'daki elli medreseden otuz üçünde her birinde beş-yirmi iki arasında olmak üzere toplam 363 hücre bulunmakta, bunlarda 348 talebe kalmaktaydı (Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, s. 159). Normal olarak medreselerde on-on beş oda bulunurdu.

1792 yılında Fâtih medreselerinin Sahn ve Tetimme kısımlarında toplam 445 kişi mevcuttu. Bunların onu müderris, kırk beşi mülâzım, üçü müfîd, 198'i molla, 181'i refik, sekizi çömezdi. Yirmi bir kişi de o sırada taşradaydı (Kütükoğlu, s. 178). Bu tarihte Süleymaniye medreselerinde toplam 131 hücrede on bir müderris, iki bevâb ve bir nâib dışında 223 kişi oturmakta olup bunların 128'i hücre sahibi talebe, doksan ikisi refik ve çömezdi. Üç kişi de geçici olarak kalıyordu (a.g.e., s. 125). Aynı tarihte İstanbul'daki medrese odalarında kalan 2947 talebeden 1193'ünün tek başına, 1097'sinin ikiser kişi, 403 talebenin üçer kişi, altmış dokuz kişinin ise dört beş kişi olarak bir odayı paylaştığı tesbit edilmiştir. Medrese hücreleri aslında bir talebe için olmakla beraber zarruretler sebebiyle bazı hücrelerde muhtemelen geçici olarak üç dört talebenin kaldığını sayımlar göstermektedir. XVIII. yüzyıl sonunda Edirne'deki on yedi medresede toplam 224, XIX. yüzyılda Kayseri'deki yirmi iki medresede 593 talebenin ders gördüğü bilinmektedir (Cihan, V, 177-178).

Birçok medresede yer darlığı yüzünden oda sahibi olan mollanın rızası ile "refik" denilen ikinci bir talebe bulunurdu. Ayri-

ca kıdemli talebenin yemeğini pişirmek, mangalını yakmak, odasını temizlemek, çamaşırını yıkamak, suyunu getirmek üzere "çömez" veya "sarf mollası" adı verilen genç bir talebe de aynı odada kalırdı. Bu hizmetleri karşılığında dânişmend ona derslerinde yardımcı olur, çalışmalarını kontrol eder, pişen yemekten de yedirirdi. Aslında medresede hocaya ve talebeye, diğer personele medresenin bağlı olduğu imarettten genellikle yemek ve yiyecek dağıtılıyordu. Fakat XVIII ve XIX. yüzyıllarda vakıf gelirlerinin azalması veya ortadan kalkması yüzünden birçok medresede yemek çıkmamış ve sadece fodula (bir çeşit ekmek) verilmiştir. Bazılarında bu imkân bile kalmamıştır. İlim taliplerine destek verilmesi bir gelenek olduğundan medrese civarındaki evlerden ve konaklardan da öğrencilere yiyecek maddeleri gönderilirdi, ayrıca ihtiyaçları olan kışık odun ve giyecek yardımı yapılırdı. Medrese talebesiyle toplum arasında yüzyıllar boyunca gelenek halini almış bir ortak anlayış oluşmuştu.

İhtiyaç sahibi talebeler, üç aylarda ve özellikle ramazanlarda medresenin tatil olmasından faydalanıp kasaba ve köylere dağılırlar, buralarda imam-hatiplik, vâizlik yaparak elde ettikleri parayla geçinmeye çalışırlardı. "Cerre çıkma" denilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanımalarına, onlarla bütünleşmesine de yardımcı olurdu.

Medrese talebesi arasında zaman zaman zorbalık ve ahlâk dışı işler yapanlar olurdu. Daha XVI. yüzyıldan itibaren devletin resmî kayıtlarına intikal eden şikâyetler dikkat çekicidir. Özellikle suhte / softa denilen medrese talebelerinin isyanı XVI. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuştur. Taşra medreselerinde sayıları çok artan talebeler gruplar oluşturarak çeşitli eşkıyalık hareketlerine karışmışlar, yüzyılın sonlarına doğru âdeta bütün Osmanlı Devleti'ni sarsan Celâli isyanlarının öncüleri olmuşlardır (Akdağ, XI/1-4 [1950], s. 361-387). Sadece taşra medreseleri değil İstanbul'daki büyük medreselerde de talebelerin zaman zaman devleti müdahaleye zorlayacak problemlere yol açtıkları dikkati çekmektedir. Osmanlı kroniklerine intikal eden bu türden birçok olayın mevcut olduğu belirtilmelidir. Bilhassa öğrencilerin "kemerbaşı" denilen bir nevi temsilci seçtikleri ve bunların seçiminde bazan sert bir mücadelenin yaşandığı görülmektedir. 1201'de (1787) seçim için toplanan talebeler ara-

Sultanahmet'teki Cedid Mehmed Efendi Medresesi'nin avlusundan bir görünüş

sında kavga çıkmış, birçok talebe yaralanmış, şeyhülislâm dairesi kavgaya karışanları yakalayıp ele başılarını sürgüne yolla-mıştı (*Taylessanzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi*, s. 184). Ayrıca Tetimme medreselerinde bazı kapıların geceleyin kapan-maması sebebiyle dışarı çıkıp uygunsuz işlere karışan talebelerden şikâyet edil-diğine ve kefilsiz talebenin medresede barındırılmaması istendiğine dair kayıtlara rastlanır (Ahmed Refik, s. 50). Medreselerde şikâyetler üzerine teftişler yapıldığı gibi belirli aralıklarla mûtat teftişlerin gerçekleştirildiği, kefilsiz olan veya şehirde ahlâk ve âdâba aykırı harekette bulunanların cezalandırıldığı bilinmektedir. 1792 yılında bu amaçla medreselerde umumi bir teftiş ve sayım yapılmıştır. Bu gibi hallerde dışarıdan İstanbul'a gelmiş olan kimselerin kefile bağlanması, kefil olmayanların geldikleri yerlere geri gönderilmesi esastı (Kütükoğlu, s. 26).

Osmanlı Devleti'nde medrese kuruluş-tan XIX. yüzyıla kadar ilmi ve fikrî hayat-ta etkili, devlet ve toplumu belirli seviye-lerde yönlendiren bir kurumdu. Şer'î ve hukukî mevzuatın tedvini, idarî ve askerî müesseseler yanında vakıf sistemi gibi toplumsal kurumların teşkili ve benim-senmesinde, devletin zorlandığı yerlerde çözümler üretilmesinde sistemin temel bir unsuru olarak faaliyet göstermişti. Osmanlı dünya görüşü ve zihniyetinin oluş-masında, devlet-halk, devlet-asker ilişki-lerinde dengeli ve uzlaştırıcı ortamın sağ-lanmasında, dinî ilimler başta olmak üze-re tarih, coğrafya ve edebî sahalardaki eserlerin telifinde, her alandaki tercüme eserlerin özellikle II. Murad ve III. Ahmed dönemlerinde heyetler halinde yapılan tercüme faaliyetlerinde, devlet kanunnâ-

meleri ve birçok arazi kanunnâmesinin, büyük vakfiyelerin hukuk ve örf ile uyum içerisinde hazırlanmasında, XIX. yüzyıl öncesinde ve sonrasında girilen ıslahat faaliyetlerinde, değişik dinî ve ırkî züm-releri kucaklayan anlayışın oluşmasında ulemânın ve medrese eğitiminin önemli rolü olduğu söylenebilir. Bununla beraber başlangıçta dinamizm kaynağı olan med-rese zamanla hantal duruma gelerek es-nekliğini kaybetmiş, daha da önemlisi kendini yenileyecek zihniyet gelişim ve dönüşümünü sağlayamamıştır.

İçerde ve özellikle dışarıda çok hızlı ve çok defa da aleyhte gelişmelerle sarsılan Osmanlı Devleti alternatif olabilecek çö-züm arayışları içerisine girmişse de med-rese sistemi kendini yenileyememiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Mühendis-hâne-i Bahri-i Hümâyûn ve Mühendishâ-ne-i Berrî-i Hümâyûn'un kurulmasıyla da-ha önce önemli ölçüde bünyesinde barın-dığı teknik eğitimden mahrum kalmış, XIX. yüzyılın birinci yarısında tıphânenin teşkiliyle tıp tahsilinden, Avrupalı mek-teplerin, ardından mülkiyenin kurulup devlet imkânlarıyla donatılması sonucu da önemli ölçüde fikrî ve idarî alandan uzak kalmıştır. 1826'da Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti teşkil edilip bütün vakıf gelirle-ri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemânın malî imkânları daralmış, nizâ-miye mahkemelerinin teşkili ve daha son-ra hukuk mektebinin ortaya çıkmasıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece din hizmetleri ifa eden bir konuma gelmiştir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud ve II. Abdül-hamid dönemlerinde eğitim konusunda ıslahat ve yenilikler yapılırken en çok ısla-ha muhtaç olan medrese ihmal edildi. Bu tutum muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor, hatta mümkün olmadığı kanaatine da-yanmaktaydı. II. Abdülhamid'den sonra İttihatçılar devrinde Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım ve Mustafa Hayri efendiler zama-nında ciddi olarak medrese ıslahı yapılmak istendi. Islâh-ı Medâris Komisyonu oluşturulup çeşitli nizamnâmeler hazır-landı. Geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program dâ-rû'l-hilâfe medreselerinde uygulanmaya başlandı. Ayrıca Medresetü'l-kudât, Medresetü'l-eimme ve'l-hutabâ (1913), Medresetü'l-vâizin (1913), Medresetü'l-mü-tehassısın (1914), Medresetü'l-hattâtın (1914), Medresetü'l-irşâd (Medresetü'l-eimme ve'l-hutabâ ile Medresetü'l-vâ-izin'in birleştirilmesiyle, 1919) kuruldu.

Ancak I. Dünya Savaşı ve arkasından im-paratorluğun tasfiyesi sebebiyle bu okul-lar uzun süreli olmadı. XX. yüzyılın baş-larından itibaren *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd* gibi devrin muhafazakâr mecmualarında medreseyi değerlendiren, çözüm önerileri ileri sü-ren makaleler yazıldı. Medreseler, 3 Mart 1340 (1924) tarihli Tevhid-i Tedrisat Ka-nunu ile Maarif Vekâleti'ne devredildi ve kanunun neşrinden on üç gün sonra bü-tün medreseler kapatıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.DVN, nr. 829, 852; BA, HH, nr. 52166, A 55088; BA, Cevdet-Zabtiye, nr. 3453; BA, Cevdet-Maarif, nr. 2173; BA, KK, nr. 6534; BA, İE-Vakıf, nr. 2042; BA, İE-Tevcihat, nr. 492; *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi* (nşr. Abdülka-dir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 39; Âşık-paşa-zâde, *Târih* (Atsız), s. 119; Neşrî, *Cihannü-mâ* (Unat), I, 63; *Hürzû'l-mülûk* (haz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde), Ankara 1988, s. 195; Mecdî, *Şakâik Tercümesi*, s. 51, 525-526; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* (haz. Sevim İlğürel), Ankara 1998, s. 204; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 414; Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak* (nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1980, s. 17-21; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Ve-kâiyat* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 68; G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie mineure*, Paris 1864, s. 453; *Taylessanzâde Hâ-fız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 74, 95-97, 112-114, 184; Cevdet, *Târih*, I, 108-117; Lutfî, *Târih*, VIII, 124; Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayat-ı*, İstanbul 1917, s. 50; Uzunçarşılı, *İlmiye Teş-kilâtı*, tür.yer.; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar-da Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; Ayver-di, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri I-IV*, tür.yer.; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984; Erünsal, *Türk Küttüphaneleri Tarihi II*, s. 3, 28, 64-66, 106-110; Hulusi Leke-siz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme* (yük-sek lisans tezi, 1989), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (nşr. Kazım Arısan - Duygu Arısan Günay), İstanbul 1995, I, 76-81; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I-II; A. Popoviç, "Les medrese dans les Balkans: Des premiers innovations du milieu du XIXe siècle à nos jours", *Madrasa: La transmission du savoir dans le monde musulman* (ed. N. Grandin - M. Gaborieau), Paris 1997, s. 279-288; Mefail Hız-lı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997; a.mlf., *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999; Fahri Unan, "Os-manlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, Ankara 1999, V, 149-160; Ahmet Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", a.e., V, 176-186; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstan-bul Medreseleri*, Ankara 2000; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*,

Ankara 2001, s. 21-46; Mustafa Akdağ, "Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyancılar", *İFM*, XI/1-4 (1950), s. 361-387; Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Medreseleri ve Müderrisleri", *TİD*, sy. 11 (1996), s. 163-175; Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılar'da Medreselerin İslahı Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV/2, Ankara 1998, s. 43-52; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *TTK Belleten*, LXIV/240 (2001), s. 541-582; a.mlf., "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", a.e., LXVI/247 (2002), s. 849-904.

MEHMET İPŞİRLİ

Hint Alt Kıtasında Medrese. Bu bölgede eğitim kurumlarına medresenin yanı sıra câmia, dârülulûm, dersgâh, dâr, mekteb, kalıc gibi adlar da verilmiştir. Genellikle küçük eğitim kurumlarına medrese, farklı ilim dallarında eğitim veren büyük kurumlara câmia ve dârülulûm denilmekte, dersgâh ise daha küçük medreseler için kullanılmaktadır.

Hint alt kıtasındaki medreselerin tarihi dört döneme ayrılarak incelenebilir. Birinci dönem ilk fetihlerden Gazneliler'in bölgeye hâkim olmasına kadar geçen süreyi (711-986), ikinci dönem Gazneliler'den başlayıp XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan çok geniş bir zaman dilimini, üçüncü dönem bölgenin İngiliz yönetiminde bulunduğu 1858-1947 yılları arasını, son dönem de 1947'den günümüze kadar devam eden zamanı kapsar.

İslâmiyet'in Hindistan'a girişiyle birlikte İslâm toplumunun Suffe tarzı eğitim metodu buralara taşındı. Camilerde kurulan ders halkalarında bir yandan genç nesillere dinî ilimler okutulurken bir yandan da başka dinlere mensup yerli halka İslâmiyet öğretiliyordu. Bu devirde ilimler daha tam olarak ayrılmadığı için eğitimin merkezinde hadis bulunmaktaydı. Diğer taraftan yerli halk İslâm'ı öğrenirken Araplar da burada karşılaştıkları matematik ve diğer bilimlere dair eserleri Arapça'ya çevirerek bilimsel alt yapıyı kurmuşlardır (tercüme faaliyetleri için bk. Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 153-157). Bu dönemde bölgede müstakil medreselerin varlığın söz etmek mümkün değildir.

İkinci dönemin başlangıcını oluşturan Gazneliler devrinde Sultan Mesud zamanında Lahor'a gelen hadis ve tefsir âlimi Şeyh Muhammed İsmâil Lâhûrî vefatına (448/1056) kadar burada ders vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir. Tasavvuf klasiklelerinden *Keşfü'l-mahcûb*'un yazarı Hüc-

vîrî, Sultan Mesud'un saltanatının son yıllarında Lahor'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. Bölgenin en büyük tarikatı olan Çiştiyye de bu dönemde yapılanmıştır. Gurlular, bölgede Gazneliler zamanında başlayan düzenli medrese eğitimini yaygınlaştırarak daha sistemli hale getirdiler. 1192 yılında Ecmîr'i fetheden Muizzüddin Gûrî'nin burada yaptırdığı medreseler haklarında kesin bilgi bulunan en eski eğitim kurumlarıdır. Muhammed Bahtiyâr Halacî de Bengal ve Bihâr'ı fethedip buralarda çok sayıda medrese inşa ettirmiştir.

Delhi Sultanlığı'nın temellerini atan Kutbüddin Aybeg medreselerin yaygınlaşmasına önem verdi. Vali Nâsirüddin Kabâce'nin Mûltan'da yaptırdığı Kubbetü'l-İslâm adlı medresede Çişti şeyhi Feridüddin Mes'ûd (Genc-i Şeker) fıkıh okudu. Delhi ve Bedâûn'daki Medrese-i Muizzi'ler, Şemseddin İltutmuş tarafından Gurlu Hükümdarı Muizzüddin Muhammed'in hâtırasına yaptırıldı. Ayrıca Fîrûzî (1227) ve Nâsiriyye (Delhi 1237) medreseleri yine Şemseddin İltutmuş'un yaptırdığı diğer önemli eğitim kurumlarıdır. *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye* müellifi Râdiyyüddin es-Sâgânî bu devirde yetişen meşhur bir hadis âlimidir. Delhi Sultanı I. Nâsirüddin Mahmud Şah zamanında Calender'de içinde bayram namazlarının da kılındığı büyük bir medrese yaptırıldı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan, Horasan ve Bağdat çevresinde Moğollar'dan kaçan âlimlerin Hindistan'a sığınmasının ardından din eğitiminde büyük mesafeler alındı. Aynı gelişme tıp, mimari ve sanat alanlarında da görüldü. Delhi Halacileri döneminde (1290-1321) elli beş kadar âlimin bölgedeki medreselerde hocalık yaptığı bilinmektedir. Bu devirde yaşayan Çişti şeyhi Nizâmeddin Evliyâ dinî ilimlerin öğretilmesini teşvik etmekteydi. Onun, müridleri için Kur'an tercümesi ve fıkıh dersi de ihtiva eden bir yıllık eğitim müfredatı hazırladığından söz edilmektedir. Bu dönemde Delhi ilim ve eğitimde Kahire, Şam ve İsfahan ayarında bir şehir haline geldi.

Tuğluklular'dan Fîrûz Şah, 1352 yılında Delhi'de kendi adıyla anılan dönemin en büyük medresesini inşa ettirdi. Medresenin giderleri için devlet bütçesinden ödenek ayıran Fîrûz Şah'ın otuz civarında medrese ve mescid yaptırdığı kaydedilmektedir. Bu devirde bazı Sanskritçe eserler Farsça'ya çevrilmiştir. XIV. yüzyıl sonunda Timur'un Hindistan'da yaptığı tahribat sırasında medreseler ve diğer

dinî yapılar da büyük zarar gördü. Lûdîler zamanında (1451-1526) Behlûl-i Lûdî, Timur'un tahribatının etkilerini ortadan kaldırmak için çaba sarfetti. Yeni kurulan Agra şehrinde açılan medreselerde Fars dili eğitimine önem verildi. Celâled-din ed-Devvânî ile Sehâvî'ye talebelik yapan Seyyid Refiuddin Şîrâzî'nin gayretleriyle medreseler tekrar revaç buldu. İskender-i Lûdî döneminde eğitim ve ilimde şöhret yapmış olan Şeyh Abdullah ve Şeyh Azîzullah adlı iki kardeşin medresedeki derslerine sultan da katılmaktaydı. Seyyidler devrinde de (1414-1451) medrese geleneği aynı şekilde devam etti. Bibî Racey Begüm'ün 1456 yılında Jaunpûr'da kendi adına inşa ettirdiği medrese dönemin önemli eserlerindendir.

Güney Hindistan'da hüküm süren Behmenîler devrinde (1347-1527) Gülberge, Bîder, Kandehar, İliçpûr ve Devletâbâd şehirlerinde çok sayıda medrese açıldı ve düzenli bir eğitim sistemi kuruldu. Başvezir Mahmûd-ı Gâvân'ın Bîder'de yaptırdığı medresenin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Daha sonra Âdilşâhîler Bîcâpûr'da, Nizamşâhîler Ahmednagar'da, Kutubşâhîler Gûlkünde'de (Golkonda) ve Mahmud Halacî Mâlvâ'da medreseler inşa etti.

Gucerât bölgesi 1408-1584 yılları arasında bir ilim merkezi haline geldi. Başta Ahmedâbâd şehri olmak üzere bölgede kurulan medreselerde birçok ilim adamı yetişti. Ali el-Müttakî el-Hindî, Muhammed Tâhir el-Fettenî, Kutbüddin el-Mekkî en-Nehrevâlî gibi Sehâvî ve İbn Hacer'e talebelik yapan ilim adamları bu medreselerde müderrislik yaptılar.

Bâbürlüler devrinde eğitim ve öğretim daha sistemli bir hale geldi, müderrislerle ve talebelere maaş bağlandı. Hümâyûn Şah zamanında Delhi'de büyük bir medrese kurulup müderris Şeyh Hüseyin'in yönetimine verildi. Ekber Şah, yayımladığı bir fermanla ilim ve sanatın öğrenilmesi ve yayılması için çaba sarfedilmesini istedi. Bu yıllarda İran'ı terk ederek Hindistan'a gelen çok sayıda âlim medreselerin güçlenmesinde önemli rol oynadı. Şeyh Zeynüddin Hânî 1534'te Agra'da bir medrese yaptırdı. Maham Anağa Begüm, 1561 yılında Delhi'de Eskikale'nin yanında Hayrûl-menâzil adıyla bir medrese inşa ettirdi. Bâbürlüler döneminde mescid-medrese birlikteliğine önem verildi. Yeni yapılan mescidlerin her tarafında inşa edilen küçük odacıklar müderris ve talebelerin ikametüne ayrıldı. Delhi'deki Mescid-i Fetihpûrî ve Mes-